

Etnie și identitate culturală

Cristina GAVRILUȚĂ

1. Despre operaționalitatea termenului de etnie în contextul actual

Problematica etnicității și a identității culturale se dovedește astăzi, mai mult decât oricând, una de maximă actualitate. Fenomenul migratoriu, libera circulație în spațiul european, diversificarea și sporirea mijloacelor de comunicare, toate ne pun în fața unui contact cultural fără precedent. Practic, înainte de problemele de ordin economico-financiar, cele de ordin etnic și minoritar apar ca o prioritate. Întâlnirea cu Celălalt, diferit ca rasă, religie, cultură și cu un alt stil de viață devine pentru europeanul zilelor noastre o adevărată provocare.

În ce măsură vom putea face față acesteia ține de felul în care vom înțelege și vom încerca să gestionăm această situație. În definitiv, problema care se pune cu destulă insistență este: în ce măsură vom reuși să ne păstrăm identitatea etnică și culturală într-o Europă unită? Este unificarea europeană un prim pas spre uniformizarea tradițiilor culturale și etnice se s-au dezvoltat în acest spațiu european?

Abordările teoretice pe marginea acestei problematice ar putea oferi o seamă de soluții în acest sens. O serie întreagă de specialiști din domeniul sociologiei, antropologiei sociale și culturale, etnologiei, filosofi, politologi etc. au stăruit asupra acestui subiect încercând să facă lumină. În mod firesc, pentru început trebuie lămurită semnificația noțiunii de etnie.

Din punct de vedere etimologic, *etnia* provine din grecescul *ethos* și desemnează ansamblul popoarelor care erau organizate în cetăți (*polis*). Într-un sens mai larg *etnia* ar însemna grupuri de ființe ce locuiesc împreună.

Termenul de *etnie* este unul destul de recent, el fiind introdus în Franța secolului XIX. Inițial, el numea orice grup definit de o limbă și de o cultură comune, deci de o tradiție intelectuală și nu ereditară, precum aspectele fiziologice. De ultimile se ocupă rasa care reunește indivizi marcați de caracteristici fiziologice comune.

În timp, noțiunea de etnie a primit mai multe accepțiuni. Printre cele mai întâlnite sunt următoarele: cea de *atașament afectiv* sau de relații de interese structurate în jurul unor scopuri comune, durabile în timp; *conștiința diferenței și apartenenței*; *afirmarea simbolică a identității* prin diverse practici, ritualuri, credințe, mitologii; *raportarea la un spațiu* bine delimitat geografic sau biologic; *exteriorizarea demnității* etnice. Studiul sociologic al etniei accentuează și alte aspecte ale fenomenului.

De pildă, Max Weber se oprește la dimensiunea subiectivă a noțiunii de etnie. Din acest motiv el o definește ca fiind „cele grupuri umane care susțin o credință subiectivă într-o origine comună datorită similitudinilor de tipologie sau obiceiurilor sau amândurora sau datorită memoriei colonizării.”¹ Ideea weberiană privind crearea unei identități comune a unui grup reține prin aceea că ea se creează și pe baza unei experiențe istorice trăite în întâlnirea cu Celălalt. Astfel, etnicul înglobează în sine și

¹ Achim Mihu, *Antropologie culturală*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002, p. 357.

marca diferenței. Din experiența întâlnirii cu Celălalt ne dăm seama de diferențele ce ne separă și ne putem creiona propria identitate. În istorie, această diferență a fost trăită și asumată la modul cel mai vizibil cu putință².

În *Dicționarul de sociologie*, Cătălin Zamfir și Lazăr Vlăsceanu (coordonatori) definesc etnia într-o manieră destul de generală fiind „orice grup cu tradiții ca subgrup în cadrul societății înglobante”³. Cele două definiții sociologice, la fel ca multe altele, nu oferă repere prea concrete, operaționabile privind noțiunea de etnie. Observând lacunele diferitelor definiții care s-au dat termenului și slaba teoretizare a acestuia, Jean - Paul Chrétien vorbea despre etnie ca despre „fantoma” de referință a etnologiei. Acest fapt poate genera multe confuzii, motiv care ar avea drept efect o proastă manevrabilitate și manipulare a noțiunii în cercetările empirice, concrete. Astfel, cu greu se pot gândi cercetări ample, pe arii extinse, care să prezinte o situație exactă, general acceptată în lumea științifică pe baza căreia să se poată face proiecte comune de integrare și conviețuire comunitară. O cercetare „etno-realistă” – după expresia lui Achim Mihu – este practic imposibilă câtă vreme se lucrează cu diverse definiții și accepțiuni ale noțiunilor de bază.

Mai mult, acestea pot degenera în confuzii mai grave ce se regăsesc între diverși termeni. De exemplu, există o constantă tendință de a suprapune doi termeni: *etnie* și *naționalitate*. În realitate, există o delimitare exactă a lor. Așadar etnia are dimensiuni mai mici decât națiunile, se bazează pe o moștenire comună (limbă, tradiții, cultură), sunt mai persistente în istoria umană. În timp ce națiunile se circumscriu unui spațiu și timp, calitatea de etnic este dobândită în virtutea unor trăsături înnăscute, etnicii putând fi concentrați unui spațiu, dar și dispersați. Cele două se pot plasa mai curând într-o situație de subordonare: o țară poate cuprinde mai multe grupuri etnice. De exemplu, în Marea Britanie se regăsesc etnici englezi, scoțieni, irlandezi sau în România, români, germani, unguri, țigani etc.

Pentru a evita unele confuzii de genul aceleia anunțate mai sus credem că este foarte util să construim un model de trăsături specifice etniei. Preluându-l pe R. Breton, Mioara Nedelcu, într-o lucrare destinată studiului minorităților, accentuează importanța trăsăturilor constitutive ale etniei atât într-un demers teoretic cât și în unul practic.

Astfel, etniei îi sunt specifice „*prestructura* sau «bazele constitutive» (antropologie fizică, demografie, limbă teritoriu), *structura* (economie, clase sociale, cultură și conștiință) și *poststructura* sau finisarea, desăvârșirea structurii (organizare politică și urbană)”⁴. La acestea am mai adăuga *componenta spirituală și filosofică* a etniei. În spiritul modelului creionat de R. Breton am putea socoti această ultimă trăsătură ca fiind o *suprastructură* a modelului prezentat mai sus. De ce? Pentru că, în cele din urmă, aspectele de ordin teritorial, organizatoric și social ascund în ele o anume filosofie, un mod specific de a fi în lume. În acest sens, o interesantă abordare a etnologiei și, prin aceasta, a noțiunii de etnie o regăsim în lucrarea *Etnosofia* a profesorului ieșean Petru Urasche. Plecând de la scrierile lui Noica, autorul vine să

² Petru Ursache, în una dintre lucrările sale, face trimitere tocmai la acest fapt atunci când definește antropologia ca fiind o știință neocolonială (Petru Ursache, *Antropologia, o știință neocolonială*, Iași, Editura Timpul, 2006).

³ Cătălin Zamfir, Lazăr Vlăsceanu (coordonatori) *Dicționar de sociologie*, București, Editura Babel, 1993, p. 223

⁴ Mioara Nedelcu, *Minoritățile. Timpul afirmării*, Iași, Editura Tipo Moldova, 2003, p.29.

întregească semantica noțiunii de etnie cu dimensiunea filosofică. Argumentele folosite în sprijinul ideii de *filosofie populară* sau *înțelepciune* sunt cât se poate de convingătoare: Ernest Bernea, Anton Golopenția, Constantin Noica.

Nu ne-am propus aici să inventariem și să prezentăm toate modelele de definire și analiză ale etniei. Credem totuși că asumarea unui maniere explicite de înțelegere și abordare a fenomenului etnic este necesară în orice cercetare de acest gen.

Plecând de la un astfel de model de structurare a etnicului, dar și procedând la o serie de clarificări conceptuale, vom putea avea parte de o mai bună înțelegere a fenomenului etnic în contextul european actual. Fără îndoială, această cunoaștere cuprinzătoare și nu fragmentară ne va dezvălui adevăratele implicații ale fenomenului într-o Europă unită.

2. Etnocentrismul și etnomarginalul - valorizări de limită ale întâlnirii cu celălalt

Dat fiind că în economia etniei un rol deosebit îl joacă moștenirea culturală și spirituală, diversele evaluări ale etnicului și etnicității au înregistrat, în timp, unele derapaje. Acestea reprezintă evaluări vădit subiective care viciază percepția a ceea ce antropologii numesc a fi *alteritate*. Relația ce se stabilește între *noi* și *ei* este cea care „va constitui conștiința de sine a etniilor, imaginea unora despre celelalte”.⁵ În funcție de felul cum este trăită, concret, întâlnirea cu *celălalt* au apărut și o serie de valorizări de limită ale etnicității⁶.

1. Etnocentrismul

Această viziune încearcă să transforme elementul etnic al grupului în ax și punct de sprijin al întregii construcții sociale și spirituale. Etnocentrismul funcționează pe principiul că toate lucrurile bune care s-au făptuit în lume sunt ctitorii ale grupului etnic de apartenență. Astfel, asistăm la o supralicitare a etnicului în sensul unei valorizări pozitive a diferitelor capacități ale grupului.

În acest caz, o serie de afirmații precum: „noi am inventat primii roata”, „noi am fost cei care au inventat scrisul”, „aici se află cel mai vechi leagăn de cultură și civilizație” etc. explică o atitudine etnocentrică din partea celor care le produc. Astfel de afirmații transformă etnicul într-un fel de *axis mundi* – după expresia lui Mircea Eliade – în jurul căruia s-a construit și gravitează lumea. Grație acestui model evaluativ ne percepem un fel de „buric al pământului” de unde pleacă și se întorc toate.

Ceea ce ni se pare interesant în acest caz nu sunt explicațiile acestor atitudini extreme (psihologii, de pildă, ar vedea aici rezultatul unor mari frustrări acumulate în timp și istorie sau, dimpotrivă, expresia unui nemăsurat orgoliu) ci efectele lor.

Remarcăm faptul că „asumarea” unor merite deosebite ale etniei poate avea consecințe pozitive în sensul că poate crește solidaritatea grupului și poate sugera un nivel de așteptare ridicat vis-a-vis de performanțele grupului.

Cu certitudine însă, astfel de abordări sunt și primejdioase. În primul rând ele pot crea *identități etnice fictive*, care pot să alimenteze ambiții și orgolii nemăsurate. Mai mult, în unele situații, ele încearcă să sugereze ideea conform căreia etnia sau poporul respectiv sunt investite cu o misiune istorică și că rolul lor poate depăși chiar și

⁵ *Ibidem*, p. 34.

⁶ Dăm aici etnicității înțelesul de conștiință a propriei apartenențe etnice.

cadrele înguste ale istoriei. Astfel de exemple sunt destul de întâlnite în istorie. De pildă, anumite teze specifice mesianismul rusesc au avut un substanțial ecou în mesianismul românesc promovat de N. Iorga și alții⁷.

Nu este nici un secret faptul că în zilele noastre, sentimentul național dar și unele trăsături etnice devin scheletul ideologic al unor formațiuni politice sau al discursului unor politicieni cu priză la public. Or, acest fapt anunță o anume dificultate în relaționarea noastră cu Celălalt ce se traduce prin atitudini intolerante (xenofobie, sovonism etc.) și disprețuitoare.

2. *Etnomarginalul*

În această situație, atitudinea etnomarginală propune o abordare situată la polul opus. Ea privește o (auto)marginalizare a etnicului și a meritelor sale. Principiul pe care se sprijină o asemenea abordare este acela că „tot răul de aici se trage”. Etnicul nu mai funcționează asemeni unui punct de sprijin sau ferment în rândul comunității ci, mai degrabă, ca frână și obstacol. Etnomarginalul sădește în om ideea de victimă, de damnat al istoriei, fără nici o șansă de regenerare. De pildă, cei care aparțin etniei rome cred că tot răul (lipsurile materiale, faptele deviate și delincvența, atitudinile celorlalți, etc.) li se trage din cauza apartenenței lor etnice. Și în cazul românilor se pot întâlni astfel de valorizări extreme atunci când unele neîmpliniri sunt puse pe seama istoriei, a poziției geografice etc. Este mult mai comod să te autovictimizezi decât să ai o atitudine critică pozitivă.

Atitudinile etnomarginale pot anunța fie exigențe foarte mari privind performanțele unui grup etnic (de exemplu: aș fi dorit să aparțin unui grup etnic care se bucură de mai mare încredere din partea celorlalți, motiv pentru care îmi disprețuiesc originile etnice; unii români plecați la muncă în străinătate refuză să-și decline apartenența etnică pe motiv că le strică imaginea), fie o stare de neputință ce se traduce printr-un fatalism păgubos.

În esență, cele două maniere de evaluare și abordare a fenomenului etnic reprezintă variante de limită generate de întâlnirile noastre cu *Celălalt*. Sentimentul de superioritate sau de inferioritate ce-l poate da contactul cu alteritatea poate genera reprezentări extreme. Practic, acestea se transformă în adevărate ziduri în fața unui dialog interetnic și diminuează mult șansele de relaționare.

Astfel de reprezentări au existat și, cu certitudine, încă mai există. Ele sunt astăzi colportate chiar de lideri politici pentru a avea un mesaj „convingător” și pentru a obține maximum de profit politic. Și mai interesant este faptul că astfel de lideri au succes la public și obțin scoruri mari în alegeri. Ne referim aici la succesul unor lideri radicali din țări europene (Le Pain, în Franța, de pildă după anul 2000) sau la exemplul președintelui partidului România Mare, Vadim Tudor și, mai recent, la succesul înregistrat de Gigi Becali în sondaje pe seama discursului său înțesat cu accente etnice și religioase.

⁷ Ioan Petru Culianu în lucrarea *Păcatul împotriva spiritului*, Iași, Editura Polirom, 2005 (p.241-143) arată efectul pervers pe care-l are supralicitarea unor idei și valori religioase. El generează fundamentalisme și atitudini intolerante. Deși etnia nu se poate identifica întru-totul cu apartenența religioasă, nu putem ignora importanța acestui element atunci când vorbim de un demers evaluativ.

În definitiv, rău nu este că există astfel de manifestări, ci faptul că ele se transformă, grație unor agenți, în factori negativi pe calea dialogului. Ștefan Afloroaei, în lucrarea *Întâmplare și destin*⁸, scrie despre mai multe modalități de valorizare a eșecului în diverse spații istorico-simbolice. Credem că de aceeași ecuatie este vorba și atunci când vorbim despre etnocentrism și etnomarginal. În fapt, cele două reprezintă modalități de limită de valorizare a întâlnirii dintre *noi* și *ceilalți*. Conștiința diferenței nu este un păcat câtă vreme nu exprimă atitudini radicale de autoevaluare. Acestea din urmă, în fapt, ascund reprezentări și valorizări defectuoase ale Celuilalt.

Așa cum ne demonstrează și Ștefan Afloroaei, există și modalități pozitive, fecunde de raportare la o situație istorică dată. Ne gândim aici la posibilitatea unor etnii de a pune pe tapet o seamă de calități, aptitudini și talente specifice care pot deveni punți de legătură în exercițiul conviețuirii împreună. De exemplu, în spațiul amplu, european, cultivarea și afirmarea unor trăsături specifice, precum rigoarea teutonă, cochetăria franțuzească, inventivitatea românului, sensibilitatea slavă etc, pot îmbogăți spațiul cultural și spiritual cu noi și benefice experiențe. Rezultatul nu poate fi decât unul lăudabil. Unor soluții radicale, de supraevaluare sau de subevaluare, opunem o soluție constructivă, în beneficiul oricui.

3. Etnia și „identitățile” noastre

Etnocentrismul și etnomarginalul, expresii-limită ale manifestării etnicului în lume, ascund în ultimă instanță o problemă identitară. În ce măsură se va putea păstra identitatea culturală și spirituală în urma unui contact etnic? Europa de mâine va fi una multietnică și multiculturală sau, din contra, va avea o identitate nouă? Deși problema s-a pus în fel și chip, nimeni nu a oferit un răspuns clar.

O serie întreagă de teorii încearcă să clarifice problema identității etnice și culturale. Eduard Schils, de pildă, în *Legături primordiale, personale, sacre și civile* face trimitere la tema *datului primordial*. În virtutea acestui dat, oamenii se mobilizează și pot participa la acțiuni comunitare. Conștiința apartenenței la o origine comună creează un sentiment de identitate ce poate să nu mai țină seama de diferențele de ordin politic, ideologic, economic, cultural etc. În asemenea situații, relațiile sociale se stabilesc în funcție de o serie de trăsături *fenotipice*: limbă, vecinătate, tradiții, obiceiuri etc. Exemplul evreiesc este unul ilustrativ în acest caz.

Alte teorii văd identitatea etnică ca pe o rezultată a *interacțiunii sociale*. Așadar, etnicitatea nu mai apare ca o proprietate derivată din apartenența la un grup, nici o calitate specifică a unui număr de persoane ce se recunosc ca aparținând unei origini comune. Ea este văzută ca o realitate dinamică, în continuă facere și prefacere. Diferențele dintre noi și ei se compun și se recompun pentru a regla interacțiunile sociale și nu numai.

Tzvetan Todorov⁹ în lucrările sale a surprins în chip strălucit modul de interacțiune (cu bunele și cu relele sale) dintre europeni și băștinașii Noii Lumi. Aceste

⁸ Ștefan Afloroaei, *Întâmplare și destin*, Iași, Editura Institutul European, 1993, pp. 9 -14 Profesorul ieșean anunță diverse modalități de întâmpinare a eșecului: *mistică* întâlnită în cazul evreilor; *reflexivă*, ce caracterizează spațiul teuton; *liturgică* și cea *carnevolescă*, specifică spațiului românesc.

⁹ A se vedea în acest sens lucrările ce poartă semnătura lui Tzvetan Todorov, *Cucerirea Americii. Problema celuilalt*, Iași, Editura Institutul European, 1994; *Noi și ceilalți*, Iași, Editura Institutul European, 1999. Autorul remarcă, pe baza documentelor, dificultatea relaționării între două culturi, religii, tradiții și limbi diferite. Surprinzător este faptul că multe eșecuri ale dialogului și înțelegerii părților se datorează, în

întâlniri vor rămâne, poate, pentru cei ce vor urma ca exemple din care trebuie să tragem o serie întreagă de concluzii.

Totuși, din perspectivă interacționistă, etichetările joacă un rol pozitiv, reglator în relaționare. Ne adaptăm conduita în funcție de cel din fața noastră. Vom reacționa într-un fel în fața unui neamț, într-un fel în fața unui grec, într-un fel în fața unui țigan etc. pentru a face posibil dialogul și înțelegerea. Tot în legătură cu teoria etichetării, Erving Goffman va introduce termenul de *fațadă*. Etnicitatea este o „posibilitate de reconstrucție, de modificare a Sinelui în cadrul unor procese de negociere explicite sau implicite, a identității sociale inclusiv a celei etnice”¹⁰. În acest caz, actorii sociali sunt preocupați să definească o situație pentru asumarea unei identități sociale cât mai avantajoase.

Există însă unele teorii care accentuează importanța elementului cultural în crearea identității. Religia, literatura, credințele și practicile, tehnica și valorile economice, materiale, toate dau seama de formarea unui specific cultural aparte. Or, lucrurile nu sunt atât de simple. Construcția identitară este o rezultată a mai multor influențe pe un fond specific în condiții socio-istorice date. Din această perspectivă etnicul nu ar fi decât o fațetă a identității culturale. Mai mult, problematica identitară s-a nuanțat foarte mult astăzi. Vorbim de *identități* și nu de o singură identitate. Ele se asociază cu diverse roluri, apartenențe sau valori limitate. Cercetările recente prezintă o multitudine de forme identitare: identitate sexuală, identitate religioasă, identitate profesională, identitate politică etc. Între acestea, identitatea culturală parcă pălește, devine o simplă formă care își pierde din prestigiu și importanță. Mai mult, astăzi este o modă să se vorbească despre diverse „crize”. Cea a identităților este, se pare, una destul de evidentă în plan social.

Claude Dubar¹¹ vede fenomenul identității într-un impas (a se vedea în acest sens criza identității sexuale, profesionale, simbolice etc). Aceasta ar fi generată, în opinia autorului francez, de apartenența multiplă la diverse colective, asociații, grupuri etc., variabile și efemere în timp.

Surprinzător, între toate aceste manifestări schizoide ale identității, singura care (încă) rezistă și este desul de stabilă este cea etnică. În mod firesc ne vom întreba cum se explică acest fenomen? Ei bine, identitatea etnică, spre deosebire de celelalte tipuri de identități, are un fundament solid format din tradiții, valori spirituale care oferă o altă argumentare și susținere a sa.

În definitiv acesta este și motivul pentru care etnia joacă un rol atât de important în noua construcție europeană. Dacă unele identități precum cele profesionale, simbolice, sexuale, politice etc. comportă o mai mare maleabilitate, cele etnice, în anumite condiții, devin mult mai rigide și mai greu de modelat. Ele reprezintă în același timp nucleul dur al identității culturale. În aceste condiții, nu credem că putem vorbi de o nouă identitate europeană, ci de una multiculturală.

Cine știe însă dacă acest multiculturalism, cu toată deschiderea și toleranța pe care le prefigurează, nu reprezintă premisa unei aculturații fără precedent, al cărei rezultat final nu-l putem bănuși încă?

principal, unei atitudini nepotrivite a europenilor în fața băștinașilor. Arogându-și dintru început un aer de superioritate, europenii au ucis deseori din fașă posibilitatea oricărui dialog.

¹⁰ Gheorghe Teodorescu, *Sociologia mirabilis*, Iași Editura Fundației Axis, 2003, p. 80.

¹¹ Claude Dubar, *Criza identităților. Interpretarea unei mutații*, Chișinău, Editura Știința, 2003.

Bibliografie generală

- Afloroaei, Ștefan, *Întâmplare și destin*, Editura Institutul European, Iași, 1993.
Culianu, Ioan Petru, *Păcatul împotriva spiritului*, Iași, Editura Polirom, 2005.
Dubar, Claude, *Criza identităților. Interpretarea unei mutații*, Chișinău, Editura Știința, 2003.
Mihu, Achim, *Antropologie culturală*, Cluj–Napoca, Editura Dacia, 2002.
Nedelcu, Mioara, *Minoritățile. Timpul afirmării*, Iași, Editura Tipo Moldova, 2003.
Teodorescu, Gheorghe, *Sociologia mirabilis*, Iași, Editura Fundației Axis, 2003.
Todorov, Tzvetan, *Cucerirea Americii. Problema celuilalt*, Iași, Editura Institutul European, 1994.
*** *Noi și ceilalți*, Iași, Editura Institutul European, 1999.
Zamfir, Cătălin, Vlăsceanu, Lazăr (coordonatori), *Dicționar de sociologie*, București, Editura Babel, 1993.

Ethnie et identité culturelle

Notre étude, *Ethnie et identité culturelle*, propose une grille opérationnelle de lecture pour le phénomène ethnique actuel. Aussi, ayant comme point de départ une analyse des valorisations-limite des attitudes ethniques (l'ethnocentrisme et l'éthnomarginalité), nous analysons la dynamique identitaire aujourd'hui. Dans un tel contexte, l'Europe du futur a toutes les chances de devenir vraiment multiculturelle, autrement dit, l'espace d'un communication complexe entre des identités ethniques vivantes, ouvertes dans un processus d'enrichissement mutuel évitant donc une, au contraire, appauvrissante uniformisation „européenne” dans une sorte d'autre *melting pot*.

*Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
România*

